

Geograafia ja välitööd Nõukogude piiritsoonis

TIINA PEIL

Tallinna Ülikool, EHI maastiku ja kultuuri keskus

Geograafiat käsitletakse Eestis traditsiooniliselt pigem loodusteadusena kui sotsiaalia või humanitaaria valdkonda kuuluva distsipliini-
na. Viimase kümne aasta vältel on teadusharu vaevelnud enesemää-
ratlusraskustes, seetõttu on ta paljudele võõraks jäänud. Osaliselt
saab neid raskusi seletada nõukogude pärandiga, mis on siiani vor-
minud geograafia ainest. Osaliselt on põhjuseks geograafia avatus
ja nn oma puudumine, mis on tunnuslik nii eesti maateadusele kui
ka geograafiale kogu maailmas. Ühelt poolt avatus ja teiselt poolt
loodusteaduse väiksem politiseeritus nõukogude ajal aitasid kaasa
sellele, et geograafiast kujunes omamoodi tagauks teemadesse, mil-
le avalik ja otsene käsitlus oli sel ajal võimatu. Nõnda võib väita,
et geograafia toimis omamoodi piiritsoonis, pannes proovile võima-
liku piire. Ometi seadis nõukogude süsteem oma raudsed raamid,
nii vaimsed kui ka füüsilised, ka geograafiale. Selle väite paikap-
davust tajutakse eriti selgelt praktilistel välitöödel, mida on peetud
geograafia lahutamatuks osaks. On isegi väidetud, et geograafia ja
välitööd on sünonüümid.¹

¹ G. Beer. Open fields: science in cultural encounter. Oxford: Clarendon Press, 2006; S. G. Cant. Fieldwork in geography: cultures, practices, traditions. — *Journal of Historical Geography*. 26 (2). 2000. P. 292–297; D. R. Stoddart, W. M. Adams. Fieldwork and unity in geography. — J. A. Matthews, D. T. Herbert (eds). *Unifying geography: common heritage, shared future*. London & New York: Routledge, 2004. P. 46–61.

Välitööd on eesti teaduse tahk, millele on küllaltki vähe tähelepanu pööratud ja seetõttu puudub eestikeelses kirjanduses üldlevinud ja ühene arusaam välitööde olemusest. Teadusterminoloogias tähendab „väli” ala, kus keha on mingite jõudude mõjusfääris, mis on mõne teise või teiste kehade tekitatud. Eelkõige peetakse välitööde all silmas tegutsemist looduses, kust mitmesuguste meetoditega, alates vaatlusest kuni mõõdistamiseni, saadakse uurimistööks alg- või originaalmaterjali. Sellist tööd võib aga teha ka siseoludes. Siinses kirjutises keskendun esimesele, kuigi näiteks töö arhiivides sisaldas nõukogude ajal kahtlemata samuti kitsendusi ja piire, mille kompamine, nende järgimine või ületamine väärib omaette käsitlust.

Enamasti on välitööd seotud pikema eemalviibimisega tavapärasest ja igapäevasest, hõlmates kohale reisimist, seal vaatluste tegemist ja andmete jäädvustamist. Kuigi Eestis mõistetakse andmesalvestuse all pigem neutraalset teabe kogumist, mis ei olene uurija väärtushinnangutest ega uurimiskontekstist, eelistan sotsiaalteaduslikku arusaama. Selle järgi mõjutab välitööde tegijat keskkond ja inimesed, kellega ja millega ta väljas kokku puutub. Liikumine, toimimine ruumis, üleminek igapäevasest erilisse ja kokkupuuted teistega põhjustavad valemimõistmist ja info puudujääke.² Nii olukord kui ka selles kogutu on alati konstrueeritud ja valikuline, mistõttu materjal pigem pannakse kokku kui lihtsalt salvestatakse. See kehtib igal ajal ja igas kohas tehtavate välitööde puhul, Nõukogude piiritsoon seadis aga hoopis erilised raamid.

Tähelepanu keskmes ongi piiritsoon selle reaalsete kontrollpunktidega ja teadlaste kokkupuuted relvastatud piirivalvuritega välitöödel. Kontroll ei piirdunud vaid füüsilisega, vaid huvi pakuvad nõukogude korra vaimse manipulatsiooni vahendid, mille kaudu saab omakorda vaadelda välitöid ja geograafia olemust laiemalt. Nii ongi kirjutise esmane eesmärk kirjeldada teadustegevust piiritsoonis eelkõige otseses, ent veidi ka kaudses tähenduses. Seejärel keskendun nõukogude välitööde eripäradele Eesti rannikul ja saartel ajal, mil

² D. Crouch. Spatialities and the feeling of doping. — *Social and Cultural Geography*. 2. 2001. P. 61–75; R. H. Saunders. Home and away: bridging fieldwork and everyday life. — *The Geographical Review*. 91. 2001. P. 88–94; C. Whitlock. Doing fieldwork in the mud. — *The Geographical Review*. 91. 2001. P. 19–25.

piiritsoon, mitmesugused load ja materjali tarvituse ning avaldamise keelud löid täiesti erilise situatsiooni, milles „väljal” olev „keha” oli erakordselt paljude tegurite mõjutada ning teaduse loogika ja meetodid jäid pigem tagaplaanile.

Väidan, et toimides nõukogude süsteemis, oludes, kus „oli salajane, mis on salajane”³, joonistus uurija ja uuritava positsioon välja teravamalt kui tavalises uurimissituatsioonis. Praegu anekdootlikuna tunduvad lood löid omal ajal raamistuse, millega tuli oma töös iga päev arvestada. Samas, kui teaduslooliselt analüüsida üksnes trükis avaldatut, jääb käsitus ühekülgseks. Vastuolud paberil oleva ja selle vahel, mida igapäevatöös kogeti ja mida tegelikult teha sooviti, löid omamoodi skisofreenilise olukorra nii üldiselt kui ka isiku tasandil. Ebatavaline, õigupoolest lausa sõjaseisukord nõudis nii palju lisatööd, et raske oli oma tegevusele kriitilist hinnangut anda. Mõistagi ei sobitunud see ei omaaegse ideoloogia ega loodusteadusliku praktikaga, ent see aitab seletada, miks Eestis valitseb nii tugev positivistlik arusaam välitöödest. Ühtlasi mõjutas see omakorda geograafia (enese-)määratlust. Liikudes osavalt loodusteaduse piirimaile, võimaldas see „tagauks” käsitleda inimkesksemaid teemasid, ühtaegu paremini tajuda kui kompida füüsilisi ja vaimseid piire.

Jäädvustasin andmeid ja mälestusi nõukogude süsteemi seatud piirangute ja nendest möödapääsemise võimaluste kohta vesteldes 2008/09 sügistelvel eri teadusharude esindajatega.⁴ Geograafid ei ole sugugi ainukesed, kes välitöid teevad. Kokku on neid inimesi, kes 1950.–1980. aastatel Eesti rannikul ja saartel töötasid, siiski vaid väike hulk. Et mõista käsitluse teemat, jagasid minuga Nõukogude piiritsoonis töötamise võlu ja valu mitme distsipliini esindajad, esmajärjekorras ornitoloogid, botaanikud ja geoloogid. Nõnda selguvad ka eripärad, kuigi sageli tegutseti koos, sest nii oli lihtsam lubasid hankida ja tööd korraldada. Omaette teema on kodu-uurimuslik, sageli vaid käsikirjas või teesidena säilinud uurimistöö. Rannaaladel töötasid vähesel määral ka arheoloogid ja folkloristid, ent nende tähelepanu alt jäi suur osa rannikust välja, erandiks vaid Saaremaa

³ Nagu on kirjeldanud olukorda Heino Mardiste vestluses autoriga Tartus 18.11.2008.

⁴ Kasutada olid ka Olav Renno ja Kaarel Orviku meenutused (käsikirjaline materjal autori valduses).

ja Kuusalu kihelkond. Esialgu materjali koondades keskendusin vestlustes töövahendite, eriti maakaartide tarvitusele ning loodus-teaduslikele käsitlusviisidele. Plaanis on aga teemat laiendada, et võtta üldisemalt vaatluse alla ruumi mõtestamine ja piiride kompa-mine. Mõistagi tuleb edasi uurida välipäevikuid ja lünklikke arhiivide materjale, vestelda piiritsoonis (eelkõige looduse kaitsel) tööta-nud inimestega ja eestlastest Nõukogude piirivalvuritega. Seega on sinne artikkel vaid esimene katse süstematiseerida materjali, milles geograafia piiriteadusena loob raskuskeskme. Ühtlasi tuleb mees pidada, et vaadeldav periood ei olnud kaugeltki ühetaoline: selles oli rangema ja lõdvema kontrolli aegu, kehtestati uusi reegleid ja mu-gandati vanu. Need nii ajas kui ka ruumis väljendunud muutused ai-tavad kirjeldada süsteemi toimimist, mille sügavam analüüs eeldab märksa mahukamat materjali hulka.

Nõukogude piiritsooni geograafia

Praeguseks on väga vähe teada Nõukogude piirivalve ja salateenis-tuse kohta, ka arhiivides pole materjali kuigi palju.⁵ Piirdun vaid nüüdse Eesti territooriumiga, aga siingi on andmed lünklikud ja tu-ginevad suures osas mälestustele. Eri allikate järgi oli Nõukogude sõjaväe kontrolli all kuni neliteist protsenti Eestist, suurema osa sellest hõlmasid rannikualad ja saared.⁶ Kui jätta käsitlusest väl-ja teised väeosad ja sõjaväebaaside ala sisemaal, võttis kümnendiku Eestist enda alla piiritsoon, kuhu võis siseneda ja seal töötada üks-nes eriloa alusel (selle taotlemise protseduurist allpool). Piiritsoo-ni kuulusid ülirange režiimiga ja tsiviilelanikkonnale suletud alad (Paldiski, Sillamäe), otseselt riigi välispiiri alad Eesti põhjaranni-kul, Saaremaa ja Hiiumaa läänerrannikul ning Hiiumaa põhjaosast kuni Osmussaareni ulatuv ala; samuti Väinamere ümbrus, kuhu oli

⁵ Viimasel ajal on andmete hulk tunduvalt kasvanud: kogutud on mälestusi (näiteks E. Tammer. Nõukogude piir ja lukus elu. Meie mälestused. Tallinn: Tammerraamat, 2008; V. Lepassalu. Riigipiir. Tallinn: Pegasus, 2010), perekonnalugude kogumine sisaldab sageli ka vihjeid piiritsooni kogemusele.

⁶ Näiteks A. Raukas. Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine. Tallinn: Keskkonnaministeerium, 1999; A. Raukas. Nõukogude okupatsiooni tekitatud keskkonnakahjud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006; käsikirjalised materjalid keskkonnaministeeriumi info- ja tehnokeskuses (Hugo Tang).

kergem pääseda. Piirivalvelaevad olid pidevalt valves Osmussaare lähedal, Soela väinas ning Riia lahes. Liiklust Soome lahel ja Läänemerele kuni Rootsi rannikuni kontrolliti radarijaamast Harilailul. Radarijaamu oli eri aegadel kuni 12.

Piirivalve oli allutatud KGB-le. Tema peaülesanne oli takistada nõukogude kodanike põgenemist läände ehk nagu on kirjutanud Olav Renno: „juhindudes Stalini õpetusest hoida nõukogude inimest”. Välisriikide salaluure tõkestamine tundus teisejärguline. Seepärast olid piirivalvurite pilgud eelkõige suunatud maa poole ja merelt tulijad võisid jääda lausa märkamatuks või avastati nad alles maal. Filmiliku jälitusoperatsiooni ajendas juhtum, kus ilmaolude tõttu muutunud sõiduplaani ja varase aja tõttu nähti randuvat uurimisläeva alles viimasel hetkel. Piiri puutumatus ja pidavuse tagamiseks loodi välisideti kasutatav tihe insenertehniline võrk piiripunktidest, kordonitest (nende asukoht ja arv muutus aastate jooksul, ent kokku oli neid üle 50), kohalikest keskustest ja regioonikeskustest, mis asusid Rakveres, Tallinnas ja Kuressaares (Kingissepas). Enno Tammeri andmetel valvasid Eesti NSV merepiiri kolm piirivalvesalka ja kaks merepiirivalve divisjoni.⁷ Meeskond koosnes ajateenijatest ning vähesest arvust elukutselistest sõjaväelastest. Ohvitserid said erilise väljaõppe, sageli Ukrainas Hmelniškis. Ajateenijad olid valdavalt pärit NL lõunavabariikidest, sest piirivalves järgiti rangelt reeglit, et oma koduvabariigis või selle lähedal ei tohi teenida. Üksikud eestlastest ohvitserid töötasid siiski ka Eestis. KGB kontrollis kandidaatide tausta, mistõttu teenistus piirivalves tähendas kõrgeimat staatust. Kuna vaadati vaid pere liikmete poliitilist kõlblikkust, ei vastanud staatus tegelikule seisule ning ajateenijate haridustase (isegi kirjaoskus, rääkimata võimest kaarti lugeda) oli sageli küsitav. Piiriületuse takistamisel mängis olulist osa primitiivne okastraadiga eraldatud ning nn rehitsetud piiririba (*вн контрольно-следовая полоса*). Et selle korrashoidmine oli töömahukas, jäeti see juba 1970. aastatel enamjaolt hooletusse. Okastraattõkked on Eesti randades aga kohati siiani alles. Seega oli sõjaväeline piirivalve kohalolu ilmne ning süsteem töötas, et inimesi nii tava- kui ka tööelus Nõukogude Liidu piiridest võimalikult kaugel hoida.

⁷ E. Tammer. Lk 62; ka Regio kaart raamatukaane siseküljel.

Vilsandi kordon 1960. aastatel. Fred Jüssi foto

See relvastatud, rangelt reglementeeritud ja KGB juhitud sõjaväeline üksus on jäädvustatud propagandafilmites ja paraadfotodel, kuid kontrast selle kuvandi ning süsteemi igapäevase toimimise vahel oli tohutu (foto). Fred Jüssi fotol on tabatud laokil ja lodev välisilme, mis uinutas ja naeruvääristas, ent piiritsooni erikorra ja lubade süsteemi ning pideva relvastatud kontrolliga tuli siiski arvestada. Ebameeldivaid, vahel ka saatuslikke vahejuhtumeid tuli ette just nii sageli, et ilmaasjata ei tahetud riskida. Nõukogulik salastamine toimus kahtepidi: avalikult ei räägitud nõukogude korda kahjustavast, aga levinud jutud (näiteks Letipea, Vilsandi juhtumid) pigem suurendasid ebamäärasust ja hirmuga segatud respekti selle korra vastu. Paberil jäädvustatud reegleid oli alati võimalik eirata, ent mentaalne kontrollimehhanism – kirjutamata seadused, ettearvamatus ja omavoli – on jätnud ebameeldivuse ja ettevaatlikkuse tunde paljudesse küsitletud inimestesse. Teiselt poolt ei puudunud hasart kompida piire, jõuda selgusele, millest võib terve nahaga pääseda – võimalusi leidis alati. Seega oli nõukogude piirivalvesüsteem paradoksaalne ja toimus kaootiliselt, ilma seaduspärata, milles oli ühte tegu selle tugevus ja nõrkus.

Välitööd Nõukogude piiritsoonis

Vaatluse all oleva perioodi jooksul oli vabama ja rangema kontrolliga aegu. Näiteks 1953. aasta juunis kaotati ajutiselt igasugune piirivööndi lubade kontroll.⁸ See kestis vaid mõned kuud ning peagi kehtestati taas range kord. 1970. aastate algul oli leebem ajajärk, mis järk-järgult uuesti karmistus ning tipnes Moskva olümpiamängude jaoks kehtestatud erikorraga. 1980. aastatel kontroll uuesti lõtvus, et päädida huvi, ent sellega koos igasuguse sõjaväelise distsipliini kadumisega. See võimaldas küll vabamalt liikuda ja varem keelatud saartel ööbida, kuid sisaldas samas võikaid relvastatud jõudemonstratsioone, mis õnneks ei toonud enam kaasa traagilisi tagajärgi. Vahejuhtumeid, mis põhjustasid tsiviilelanike või piirivalvurite hukku, tuli aegajalt siiski ette. Need karmistasid vahetult nii kohalikku kui ka üldist kontrolli, mis siis jälle pikkamisi lõtvus. Mathias Rusti lennuki sisenemine Nõukogude piiritsooni ning maandumine Moskva Punasel väljakul (1987) karmistas taas kontrolli Eestis, ent ei suutnud tõkestada süsteemi lagunemist. Endiselt jälgiti pingsamalt oma inimesi ja nii jäigi tungimine Nõukogude õhuruumi märkamata. Põhijoontes säilis lubade ja piirangute süsteem kogu vaadeldava perioodi kestel. Veel 1990. aastate algul tuli oma tegevusest Soome lahe saartel raporteerida piirivalvele, kes käis uurijaid vähemalt ülepäeviti helikopterist üle lugemas. Kui arvud ei klappinud, näiteks oldi mitmel saarel, tuli käia kordonis aru andmas. See tundus kummaline, sest Soome sõiduks oli siis juba palju mugavaid mooduseid kui väikese kaluripaadiga teele asuda.

Nagu eespool mainitud, oli piiritsoonis karmimalt reguleeritud ja lihtsama sissepääsuga piirkondi. Kõige lihtsam ehk nn tavaluba tuli taotleda elukohajärgsest miilitsajaoskonnast, loa aluseks oli küllakutse; teadustöö komandeering vormistati aga siis, kui oli esitatud asutuse väljastatud tõend. Enamjaolt sai selle tõendi teaduste akadeemia (TA) ja Tartu (riikliku) ülikooli allasutustest raskusteta, kui on mainitud üksikjuhtumeid, kus nende asutuste eriosakondade töötajad tegid omalt poolt takistusi. Üldiselt läksid taotlused töötada Eesti põhjaranniku ja saarte lääneosas eriosakonnast edasi Nõukogude Armee peastaapi Moskvast. Ühtlasi tuli käia Leningradis piirivalve ringkonnastaabis ning seal seletada, et uurimistöö on TA baasuuringute plaanis ja kogu Nõukogude Liidus koordineeritud. Tööd merel

⁸ Olav Renno meenutused „Reministsentse intsidentidest „Pühal maal““, käsikiri autori valduses.

tuli kooskõlastada ka Balti sõjalaevastiku staabis Riias. Kui taotlusele oli märgitud terve rannajoon, siis üldjuhul keelduti luba andmast. Loa sai hõlpsamini, kui olid märgitud väikesed alad, mis võisid ka üksteise ligidal paikneda. Nii sai ikkagi tegelikult liikuda kogu rannikul ja saartel. Luba anti tavaliselt terveks välitööperioodiks korraga, mõnikord kogu aastaks, ent tuli ka ette, et pabereid pidi käima vormistamas suve jooksul mitu korda. Aastatega kujunesid piirivalveülematega head isiklikud suhted ning üldine arvamus oli, et mida kõrgem ülemus, seda kergem on asju ajada. Eriti tüütuks ja tähenärijaks peeti kohalikke seersantidest kordoniülemaid, kes tihti vahetusid.

Välitööde piirkonna valik on tänapäevase inimgeograafia arusaama järgi alati tihedalt seotud uurija väärtushinnangutega. Siinkohal ei ole siiski põhjust pikemalt arutleda motiivide üle, mis ajendasid uurijaid võtma Nõukogude piiritsooni pääsemise nimel ette pikka bürokraatlikku protseduuri ja leppima sealse igapäevase kontrollimehanismiga. Ammugi ei tasu seda tõlgendada vastupanuna nõukogude korrale. Sellegipoolest küsisin vestlustes, mis ajendas rannikualadel tegutsema. Üldjuhul vastati, et põhiajend oli huvitav teema. Siiski ei saa kõrvale jätta teatud trotsi ja vastupanu teaduskaugele võimule, mis igati piiras isikuvabadusi. Mainiti ka privilegeeritust ja teatud uhkust, et lõpuks oli pääsetud tegutsema ruumi, mis oli tavaliselt suletud. Argirõõmu pakkusid mererannalt saadud leiud, mida oli sel ajal rohkesti, sest rahvusvahelistest merekaitse- ja jäätmekäitlusstandarditest ei olnud veel aimugi. Rannast võis leida kõike alates värvikirevatest pakenditest, mis kõlbasid lastele mängida, lõpetades pudelite ja plastkanistritega, mis igapäevaelus ära kulusid ja vajadust tarbeesemete järele leevendasid. Esemete ideoloogiline kaal ei jäänud võimudel märkamata. Väidetavalt oli piirivalvepatrullidel ülesanne oma kontrollkäikudel randa uhutud klaaspudelid purustada ja pakendid auguliseks torkida, et sellised nõukogude inimest kiusatusse viivad kapitalistlikud peibutised leviks võimalikult vähe argipäeva ega kannataks usk nõukogude süsteemi paremusse. Tööl piiritsoonis oli niisiis paradoksaalsel kombel kaks poolust: piirangud ja sõjaväeliste üksuste kontroll, kes töö sisu ei mõistnud, teiselt poolt aga teatud vabadus ja vastupanu, millel oli ka aineeline väljund. Piiritsooni pääsemise protseduur oli pikk ja põhjalik ning pabereid tuli selleks hankida ja täita hulgi.

Esiialgu peeti rangelt kinni reeglist, et kui kohal viibiti üle kolme päeva (nagu välitööd enamasti ikka), tuli end registreerida kohalikus külanõukogus. Selleks oli vaja tuttavaid, kelle juurde sissekirjutus teha. Teisalt andis see võimaluse nüüd kohaliku elanikuna näiteks pere enda juurde kutsuda (vahel nõuti puhkusetõendi esitamist). Rangema režiimiga piirkondade load tuli kohale jõudes registreerida regioonikeskuses. See võis mõnikord venida kogu päeva kulutavaks ettevõtmiseks. Siingi kehtis tavaliselt kooskõlastus terve välitööde perioodi jaoks, ent tuli ka ette, et sedagi tuli teha aastas mitu korda. Järgmine samm rannikul tehtavate välitööde registreerimisel oli kooskõlastus kohalikus kordonis. See võis samuti tähendada tundidepikkust ootamist, kuni leiti vajalik isik ja see paberid vormistas. Igal retkel pidi olema kaasas instituudi pitseri ja direktori allkirjaga kinnitatud osavõtjate nimestik, mis jäi kohaliku kordonisse. Sellegagi tuli ette sekeldusi, kui nimekuju sellel paberil erines passis olevast või oli isikutõend aegunud. Viimaks tuli igal hommikul välja minnes kooskõlastada päeva marsruut. Mõnikord saadeti kordonist uurijatele saatjaks soldat, kes pidi nende tegevusel silma peal hoidma. See hommikune protseduur võis venida nii pikaks, et sel päeval välja ei jõutudki. Põhjendust, miks sel päeval merele ei lubatud, muidugi ei antud. Maismaa rangema korraga tsoonis tegutsedes see igapäevane teadaandmise kord nõrgenes ehk piisas ühest käigust, seejärel võis seal vabalt liikuda, merel jäi igapäevane registreerimine kehtima. Üldiselt ei pidanud uurijad seda viimast aga lolluseks: mereturvalisuse huvides jätkati tava ka iseseisvusajal, kui Eesti piirivalve ametlikult ei nõudnud käikude registreerimist. Kõikidest nendest kooskõlastustest ja sageli ka saatjatest hoolimata juhtus, et merel viibiv uurijate paatkond kamaandati paberite kontrollimiseks randa, sest piirivalvel merel seda õigust ei olnud. Seejuures tuli ette hulgi halenaljakaid juhtumisi, kus oma reeglitest kammitsetud piirivalve pidi saavutama, et teised neidsamu reegleid järgiksid.

Sagedane probleem oli side puudumine üksuste vahel. Nii võis loast ja kooskõlastusest hoolimata sattuda vahi alla. Samas võis mõnikord riskida ning kiirelt, niikaua kui sidet loodi ja fakte kontrolliti, vaatlusi teha. Tavaliselt ei tehtud muud, kui saadeti välitöö tegijad seetõttu sõimu saatel piirkonnast minema, ent mõnikord tuli

kordonis seletuskirju vormistada ning väljas püssitoru ees seistes oma olemasolust aru anda. Ka linnalegendiks muutunud pannkookiküpsetamist tuli ette. Üldiselt aga ei tohtinud reamehed uurijatelt midagi vastu võtta. Ent neile pakuti küll süüa, millest omakorda ei olnud soovitatav keelduda. Alatasa pandi lubatava piire proovile ning mõnikord olid selles kassi ja hiire mängus hiirel suuremad võimalused, mis sõltusid suuresti isiklikust taluvusest ja ettevõtlikkusest. Olav Renno on oma kogemusi kirjeldanud nii: „Muidugi olin piirivõondis veedetud tundide ja päevadega mõnegi nõksu selgeks saanud. Tundsini peene traadiga signalisatsioonisüsteemi ning teadsin seda märgata ja alarmi tekitamata ületada, jälgi jätmata veepiirile minna ja seal oma jälgi lainetel kustutada lasta (merest välja uhutud esemed pakkusid ju huvi, näiteks oli Hiiumaal aakrikupudelitesse lõunavaheajal hea mustikaid korjata ja koju naastes perele kaasa viia). Kord oskasin Viinistu Pärಿಸpeal tööpataljoni sõdurite poolt välja kutsutud, mind otsivate piirivalvurite ahelast lihtsalt huvi ja hasardi mõttes „välja libiseda” – alles paari tunni pärast leidsid piirivalveohvitserid mu lagedal, siselahe ääres kivil istumast.”⁹

Nii tekkis aastatepikkuse töökogemusega piiritsoonis teatud harjumus ja tava, kuidas ilma suurematesse sekeldustesse sattumata toime tulla. Kogemused omandati töö käigus, reeglid tegelikult puudusid. Piirivalvesse suhtuti kui paratamatusesse ja lubadesse kui süsteemi naeruväärsesse osasse. Siiski oli piirivalvurite relvastatud kohalolu surutis, millest vabanemise üle tuntakse seni ni rõõmu. Reeglite auklikkus ja üldine nõukogude sõjaväekord, kus parem käsi ei teadnud, mida vasak teeb, aitasid kaasa, et enamjaolt said teadlastele vajalikud tööd tehtud.

Piiritsoonis kasutatavate töövahendite ja tegevuse kohta kehtis samuti eri kord. Nõukogude militaarses arusaamises tundus valitsevat teadusharude hierarhia strateegiliste huvide ja „ohtlikkuse” alusel. Botaanika oli lihtsalt mõistetav ning piirivalvuritele oli selge, et inimesed, eriti nooremad naised, huvitusid lilledest. Linnuvaatlused olid samuti arusaadavad, kuigi ornitoloogide varustus võis peavalu valmistada, näiteks see, mida binokliga tegelikult vaadel-

⁹ O. Renno. Lk 3.

di. Mullauuringud ja geomorfoloogia äratasid aga palju suuremaid kahtlusi ning töövahendid, isegi labidas ja mullapuud, tuli registree-rida. Kaardistamiseks, nagu ka topograafiliste kaartide hankimiseks oli aga vaja eriluba, samuti esitati karme nõudmisi nende tarvituse kohta. Kultuurinähtusi käsitlev töö oli aga valdavalt „kohavaba” ehk inimesi ei seotud nende keskkonnaga. Nõukogude aja etnograafilised või lingvistilised uuringud paigutuvad pigem abstraktsesse ruumi, millele võis olla antud kohanimi, kuid seosed ümbruskonnaga on läbi lõigatud. See torkab eriti teravalt silma avaldatud käsitlustes. Avaldamispoliitika ja tsensuur on aga omaette teema, mille siinses kirjutises pikemalt ei peatuta. Näiteks on paljusid nõukogudeaegseid maastikukäsitlusi kritiseeritud ajaloolise inimtegevuse, inimese ja keskkonna seoste puudumise pärast. Ent sedagi tuleb vaadelda kui nõukogude tsensuuri ühte osa, mis sellise seoste loomise välistas.

Eriline koht on kaardil kui töövahendil, mis traditsioonilises teadusmetoodikas kuulub lahutamatu osana välitööde juurde. Nõukogude süsteemis oli topograafilisele kaardile omistatud sügav strateegiline tähendus, seda peeti peaaegu kõikvõimsaks, seetõttu piirasid nii kaardistamist kui ka kaardi kasutamist ranged reeglid.¹⁰ Samas oli eesti teadusmõttes juurdunud arusaam, et kaart on vajalik ning oluline töövahend. Erinevalt suuremast osast Nõukogude Liidust oli olemas ka ajalooliste suuremõtkavaliste kaartide pagas, mis hoolimata hävitamisest ja salastamisest oli siiski uurijatele hea tahtmise korral kättesaadav. Asjaolu, et avaldamisel ei saanud täpseid (äratuntavate piirjoontega) kaarte kasutada, lahutas ruumi ja selles toimuvat veelgi. Geograafid tajusid kaardi puudumist nõukogude avalikus ruumis kõige teravamini, ent näiteks botaanikud või

¹⁰ Heino Mardiste suulised andmed; kaartide kohta nõukogude ajal vt ka: H. Mardiste, J. Jagomägi. Kartograafia areng Eestis viimase 60 aasta jooksul. – Ü. Mander, O. Kurs (toim). Geograafilisi uurimusi aastatuhande vahetusel. Publications Instituti Geographici Universitatis Tartuensis. 89. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004. Lk 178–94; H. Mardiste (2009). Consequences of the Soviet map secrecy to the national cartography in Estonia. – D. Unverhau (ed). Geheimhaltung und Staatssicherheit. Zur Kartographie des Kaltes Krieges. Archiv zur DDR-Staatssicherheit, LIT Verlag, Berlin-Münster-Wien-Zürich-London, Bd. 9.1, S. 107–18; Bd. 9.2 (Abbildungen) Fig.5,1-5.5; T. Peil. Eesti kaartidel. – T. Maran, K. Tüür (toim). Eesti looduskultuur. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005. Lk 327–60.

ornitoloogid said oma välitööd korraldatud ning andmed avaldatud ka kaarte kasutamata. Mitmes intervjuus on avaldatud arvamust, et neile vajalikul tasemel oli alusmaterjal, kaart olemas. Igal juhul nõrgendasid nõukogude piirangud ruumilise mõtlemise, inimese ja keskkonna vastastikuse ja koosmõju käsitleste ja kaardi kasutamise oskusi.

Lubade ja piirangute süsteemi toimimine jääb aga mõistatuslikuks. Ühelt poolt olid kindlad reeglid, kohustuslikud tõendid, teatud tegevus, mille tegemisel või tegemata jätmisel olid oma eeldatavad tagajärjed. Samas olid need ettearvamatud, ei kontrolli organid ega kontrollitavad ei teadnud kunagi täpselt, millest juhinduda. Kohustuslike paberite olemasolu, olgu neil ka kõige vägevamad allkirjad, ei taganud, et plaanitud sai teostada. Teiselt poolt võis mõnikord üsna lihtsalt pääseda kohtadesse või isegi salajase sõjatehnika lähedusse ilma igasuguse paberita. Tõenäoliselt oligi see ettearvamus kõige efektiivsem kontrollimehhanism. Süsteem, millel ei olnud seadusi või olid need salajased, toimis enamjaolt juhuslikult ning tuginen kogemusele: ebameeldivad vahejuhtumid tegid ettevaatlikuks ja sundisid võimaluse korral vältima olukordi, millest väljapääs oli küsitav, „pääsemine” ergutas teinekordki riskima. See, mida ja mis ulatuses uurijad ette võtsid, oleneski suurel määral isiklikust riskivalmidusest.

Selge on, et 1980. aastate teiseks pooleks olid kunagisest terrori- ja julgeolekusüsteemist järel vaid riismed, mida siis alustanud oli raske tõsiselt võtta. Protseduur jäi formaalselt kehtima, ent kontrollija ja kontrollitava vahel olid kujunenud vastastikusel abistamisel põhinevad suhted ning piirivalve positsioon nõrgenenud. Teadustöötaja, eriti ekspeditsioonist osavõtja, oli partner, mitte küll võrdne ja ikkagi kontrollitav, ent tema toimetamine piiritsoonis tekitas teatavat respekti. Samas oli kogu kontrollisüsteem ja piirivalve relvastatud kohalolu nii aeganõudev, et ei tekkinudki võimalust oma töö kriitiliseks mõtestamiseks.

Välitööde dünaamika

Viimastel aastatel on eriti ingliskeelses teaduskirjanduses ilmunud välitööde kriitilistes käsitlustes seatud kahtluse alla välitööde iseen-

dastmõistetavus ja üks-ühene arusaam sellest, et eksisteerib ruum, mida saab objektiivselt uurida ja selle kohta andmeid koguda.¹¹ Eestis pole välitööde sisu üle seni arutletud, mistõttu kokkuvõtteks analüüsingi nõukogudeaegset välitööd, kasutades Stoddart'i ja Adams'i väidet, et „väli” ei ole objektiivselt määratud paik, midagi „seal väljas”, mille võib probleemideta avastada, vaid selle loovad teatud kontekstis ruumis tegutsevad isikud nende ideede, jäädvustatu või mällu talletatu kaudu ning akadeemilise ja argise koosmõjus.¹² Selles „ühisloomingu” mängib rolli nii uurija kui ka uuritava sugu, vanust, sotsiaalset kuuluvust, mis määravad ruumi dünaamika. Selgelt on oma osa isiklikel suhetel ja isikuomadustel. Aastaid rannaaladel või merel töötanud inimesed olid rohkem või vähem korruptiivsel moel – uurijate käsutuses olev piiritus meelega ülemusele ei mänginud kuigi tagasihoidlikku rolli – saavutanud piirivalvega head suhted ning mõndagi jäi tähelepanuta, mis võis algajale tekitada suuri sekeldusi. Uurija autoriteet on samuti aspekt, mis Nõukogude piirivalve silmis sõltus sotsiaalsetest ja isikuomadustest. Noortesse naisuurijatesse suhtuti sageli isalikult, pidades neile loenguid sellest, kuidas asjad näiteks looduskaitsega tegelikult käivad, või mida ja kuidas peaks uurima. Patroneeriv suhtumine avaldus sageli ka hoolitsuses, näiteks sõiduki või söögi pakkumises, ent mõnikord ka vallatusest jõhkruksesse kalduvates naljades: uurijale kallale saadetud koera peatamine viimasel hetkel või laskeharjutused helikopterist üle inimeste peade. Tõsisemate tagajärgedega juhtumeid või kriminaalseid intsidente neil uurijatel, kellega olen sel teemal rääkinud, piirivalvega ei olnud. Vastupidi, väidetavalt tunti pigem haletsust, kui viletsa varustusega ja täisrelvasuses sõdur oli saadetud kontrollretkele, et tabada maastikul väledalt liikuvat uurijat või oli kästud teda terve päev saata. Meessoost ekspeditsiooni juhil oli aga tunduvalt lihtsam tõestada (Nõukogude piirivalvele arusaadavaks teha) oma töö teaduslikkust ja seega vajalikkust.

¹¹ Näiteks feministlik kriitika: G. Rose. Geography as a science of observation: the landscape, the gaze and masculinity. — F. Driver & G. Rose (eds). *Nature and science: essays in the history of geographical knowledge*. London: Institute of British Geographers, 1992. P. 8–18; üldisemad analüüsid näiteks: F. Driver. Editorial: field-work in geography. — *Transactions of the Institute of British Geographers*. NS 25. 2000. P. 267–268; D. DeLyser, P. F. Starrs. Doing fieldwork: editors' introduction. — *The Geographical Review*. 91. 2001. P. iv–viii.

¹² Stoddart, Adams. Lk 46.

Niisiis kujunes välitööde piiritsoon vastastikusel läbikäimises. Kuigi teadlased tegid objektiivseks peetud mõõtmisi võimalikult täpselt, etendas piirivalve sõjaline kohalviibimine oma osa andmete jäädvustamises. Kiirustamist ja andmete juhuslikkust on maininud ka tolelaegsed uurijad; töövahendite, eriti kaartide tarvituse piiramine avaldas kindlasti mõju ka tulemustele. Veel suuremat rolli mängis töö järgmistes etappides tsensuur ja see, mida oli võimalik kogutud andmetest avaldada ja kuidas neid analüüsida. Väidan, et siin on salastamine jätnud sügavamad ja kestvamad jäljed kui veider lubade ja kontrolli protseduur. Välitööde välismõjurid on veel suuresti teadvustamata ja piirivalve mõjud ei haihtunud iseenesest koos selle korra kadumisega.

Kokkuvõtteks

Segaduses peitubki nõukogude süsteemi paradoksaalne võti ja võimuhete peegeldus: miks oli uurija asetatud olukorda, kus ta pidi oma tegevusest aru andma teadusvälisele militaarstruktuurile, kus haridustase võis olla äärmiselt madal ja eeldused tegevust mõista olematud? Sellises olukorras on arusaadav, miks vähesed arutlesid oma teadusliku tegevuse sisu ja vormi üle, pidades seda tõe edastamiseks, mitte teadmiste konstrueerimiseks. Siin peitub ka võti, mõistmaks välitööde endistviisi tugevat positsiooni praeguses Eesti (loodus-)teaduses. Arutelu geograafia ja välitööde üle Nõukogude piiritsoonis ei ole seega vaid kitsalt ühe ajastu naeruväärse, kuid potentsiaalselt tõsiste tagajärgedega võimuharjutuse kirjeldus, vaid võimaldab ühtlasi vahetada mõtteid teaduseetika ja -poliitika üle. Geograafiat on sageli peetud kriitilisel vaatlusel põhinevaks distsipliiniks. Nendes ekstreemsetes oludes, kus tegevus oli range sõjalise kontrolli all, on uurija roll keskne, ent selle tähendused veel mõtestamata.

Nõukogude geograafia pidi hakkama saama ilma kahe oma põhikomponendita. Esiteks ei saanud käsitleda inimese ja keskkonna suhteid, inimese tegutsemist kindlas paigas, sest neid kahte poolt hoiti lahus. Teiseks oli maakaardi kasutamine nii andmeallikana kui ka andmeedastusviisina rangelt piiratud. Julgen väita, et üks nõukogude aega ei ole kaugeltki sulgunud, kuigi Eesti geograafia suutis sel

ajajärgul luua aluse oma tugevusele ning toimis edukalt piiritsoonis, andes võimaluse käsitleda ebakonventsionaalseid teemasid, mis panid proovile kehtestatud ranged ideoloogilised raamid. Et vaadelda nõukogude aega laiemas kontekstis, on oluline teadvustada eri aegadel lisandunud elemente ning nende mõju praegustele uurimisviisidele ja -suundadele.

Tänuavaldus

Selle kirjutise aluseks olevale uurimistöele on kaasa aidanud paljud inimesed. Suur tänu kõigile, kes leidsid aega vahetada minuga mõtteid Nõukogude piiritsooni ja seal töötamise üle ning andsid oma materjale kasutada, eriti Fred Jüssile fotode kasutusõiguse eest. Töö tagas Haridus- ja Teadusministeeriumi sihttoetus temale „Maastikupraktika ja pärand” (SF0130033s07) ning Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi kultuuriteooria tippkeskuse rahastus.

Geography and fieldwork in the Soviet border zone

TIINA PEIL
Tallinn University

In this paper I examine the range of spatial, material and corporeal practices constructive of (geographical) fieldwork in a Soviet frame where ‘it was secret what was secret’. Estonia, annexed by the Soviet Union in 1945, formed its north-western border to Northern Europe and thus movement in the coastal areas and at sea came under strict control and subject to permitting. Nevertheless, some Estonian scientists continued to pursue field studies. An analysis of what their work entailed in between the 1950s and 1980s with special attention on surveying and field tools and strategies is attempted based on in-depth interviews and field diaries. Encounters with the Soviet armed forces and mental manipulation of people form my primary focus of how the ‘field’ was constructed. Geography – often defined as a discipline of critical observation – was in these conditions exercised under constant surveillance. In reflection, Soviet geography had to do without two of the discipline’s key components: it could not openly discuss issues around human—environment relationships as people were banished from the landscapes, and had a restricted use of maps. On the other hand, geography functioned as a back door contributing or making possible discussions of societal and cultural issues. Labeling the work as geography (seen as natural science) created opportunities for the researchers to examine such themes and publish texts that were not accepted in social sciences or humanities that were ideologically kept under much tighter reign.